

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Філософія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 «Психологія» (практична психологія)

за темою: Основні проблеми гносеології.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
доктор філософських наук, професор Шаповал Володимир Миколайович

Рецензенти:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ХНУВД, доктор
філософських наук, професор Тягло О. В.

Професор кафедри культурології і медіакомунікацій Харківської
державної академії культури, доктор філософських наук, професор Панков
Г.Д.

План лекції

1. Процес пізнання, його форми і особливості.
2. Проблема істини.
3. Основні проблеми гносеології

Текст лекції

1. Процес пізнання, його форми і особливості.

Гносеологія (теорія пізнання) — це розділ філософії, в якому вивчаються: проблеми природи пізнання і його можливості; відношення знання до реальності; досліджуються загальні передумови пізнання; виявляються умови його достовірності і істинності

Пізнання є складним, суперечливим процесом. Це – багатостадійний, багатоаспектний, детермінований різними причинами і умовами акт, що розвертається у просторі і часі. Суперечність пізнання виявляється у тому, що воно переводить матеріальне у свою протилежність – ідеальне. У процесі віддзеркалення фізичне (зовнішній світ, його дійсні властивості і відносини) перетворюються у фізіологічне (робота нервової системи, мозку) і, нарешті, у психічне – у факт свідомості, уявні образи речей, подій, процесів. Суперечність пізнання виявляється також у специфіці його форм, характері зв'язків цих форм між собою.

Мета пізнання – знання. Останні потрібні для орієнтації людини у навколишньому світі, пояснення і передбачення подій, планування і реалізації діяльності. Знання – засіб перетворення дійсності. Вони виникають у процесі пізнання, який складається з форм, етапів, рівнів. У теорії пізнання виділяють, як правило, чуттєве і раціональне пізнання, а також розглядають інтуїцію як особливий момент зв'язку чуттєвого і раціонального.

Характеристики процесу пізнання слід почати з чуттєвого рівня, тому що він є:

- історично першим, початковим рівнем;
- без чуттєвості первинного рівня контакту зі світом не виникає.

Чуттєве пізнання здійснюється за допомогою органів чуття (зір, слух, нюх, дотик, смак). Для нього характерні: безпосередність (пряме відтворення об'єкту); наочність виникаючих образів; відтворення об'єктів на рівні явищ, тобто їх зовнішніх сторін і властивостей.

Основні форми чуттєвого віддзеркалення: відчуття, сприйняття, уявлення. Відчуття відображають окремі властивості і сторони об'єкту (колір, запах тощо) і самі по собі не дають цілісної картини об'єкту пізнання. Сприйняття – синтез відчуттів, при якому формується цілісний образ предмету в єдності його сторін і властивостей. І, нарешті, наочне відтворення минулих сприйнять за допомогою пам'яті і уяви народжує таку форму образу, як уявлення. У порівнянні з сприйняттям воно є більш узагальненим різновидом дійсності, служить сходиною, що дозволяє перейти до

раціонального віддзеркалення дійсності. Але не слід представляти справу таким чином, що чуттєве пізнання – це пасивний етап передачі інформації від об'єкту до суб'єкта. Чуттєве віддзеркалення, по-перше є активним, а по-друге, воно соціально обумовлене.

Кажучи про чуттєве пізнання, слід зауважити, що соціальна детермінація чуттєвого віддзеркалення людини складає його специфіку у порівнянні з чуттєвим віддзеркаленням у тварин. Цю специфіку можна виразити у наступних положеннях.

- Виділяється вплив соціальних стосунків, суспільної і індивідуальної практики на вибір об'єктів віддзеркалення у навколишній дійсності.

- Відбувається формування (під впливом практики, соціально-культурних умов і цінностей) перцептивних установок і чекань, що регулюють у ході сприйняття взаємодію поточних сенсорних даних і минулого досвіду суб'єкта.

- Здійснюється взаємодія минулою, а також поточної сенсорної інформації і культурних нашарувань. Виходячи з цього можна говорити про те, що безпосередність чуттєвого віддзеркалення – річ відносна і що необхідно враховувати цю відносність у пізнавальній і практичній діяльності.

Раціональне пізнання – це властивий людині спосіб віддзеркалення дійсності за допомогою мислення. Мислення може бути представлене трьома основними рівнями, які відповідають загалом історії його розвитку: сенсорно-перцептивним; рівнем уявлень; вербально-логічним рівнем (рівнем понятійного мислення). Для нього характерні: опора на результати чуттєвого віддзеркалення, опосередкованість відчуттями; абстрактність і узагальненість виникаючих образів; відтворення об'єктів на рівні внутрішніх закономірних зв'язків і стосунків. До основних форм раціонального пізнання можна віднести: поняття, думки, висновки, закони, гіпотези, теорії.

Поняття – логічний образ, що відтворює істотні властивості і стосунки речей. З нього починається і ним завершується будь-який цикл осмислення дійсності. Виникнення поняття – це завжди стрибок від одиничного до загального, від конкретного до абстрактного, від явища до сутності.

Думка – це процес, що зв'язує декілька понять і відображає відносини між різними речами та їх властивостями. За допомогою думок будуються визначення науки, всі її твердження і заперечення.

Висновок є виводом з декількох взаємозв'язаних думок нової думки, нового твердження або заперечення, нового визначення науки. За допомогою понять, думок і висновків висуваються і обґрунтовуються гіпотези, формулюються закони, будуються цілісні теорії – найбільш розвинені і глибокі логічні образи дійсності.

Необхідно розрізняти мислення та інтелект. Інтелект слід розглядати як інтегральну і високодиференційовану здібність до мислення, як універсальну тренуваність мозку. Це свого роду духовний потенціал особи, де функціональне розкриття породжує все багатство відтінків і форм людського мислення. Під мисленням (розумовою активністю), навпаки, розуміється та

конкретна діяльність, яка виробляється носієм інтелекту.

Розумова робота не зводиться до механічного засвоєння способів діяльності. Людина опановує не набір понять, думок і висновків, а принципами, структурою для їх обробки. Як інтелект (розумова здатність), так і мислення (розумова активність) не є ізольованими формами. Між ними постійно здійснюється взаємозв'язок, взаємопереходи. Мабуть, сам інтелект є результатом функціонування мозку, лише через розумову діяльність відбувається його формування.

Чуттєве і раціональне пізнання не вичерпують процес пізнання. Пізнання здійснюється і за допомогою інтуїції. *Інтуїція (пильно дивлюся) – це здатність збагнення істини моментально і загалом без обґрунтування за допомогою доказів. Ще її визначають як чуття, прозорливість, безпосереднє пізнання, засноване на попередньому досвіді і теоретичних наукових знаннях. У ірраціональній філософії інтуїція – містичне збагнення істини без допомоги наукового досвіду і логічних висновків. Характеризуючи інтуїцію, можна відзначити наступне:*

- інтуїція – це особлива форма стрибка від незнання до знання;
- інтуїція – це плід переплетення логічних і психологічних механізмів мислення.

Можна відзначити такі ознаки інтуїції: раптовість стрибка до істини; неповна усвідомленість процесу; безпосередній характер виникнення знання. Виділяють також форми інтуїції: чуттєву та інтелектуальну.

Характерне те, що у нас раптово виникає упевненість у результативності інтуїтивного пізнавального акту, причому така упевненість має три особливості:

- залишається неясним, яким чином ми вгадуємо «близькість рішення», хоча буквально нічого не можемо сказати про його вміст;
- зусилля свідомості «схопити» підступаюче рішення, тобто підключити увагу і формальну логіку, так би мовити, відлякує його;
- хоча ми і не знаємо змісту рішення, що настало, ми проте маємо упевненість у тому, що воно істотно краще за ті варіанти, які мали місце раніше.

2. Проблема істини.

Характеристика процесу пізнання буде неповною, якщо ми не звернемося до поняття істини. Існують багато визначень істини. Приведемо деякі з них: «Істина – це відповідність знань дійсності»; «Істина – це підтвердження дослідом»; «Істина – це властивість самопогодженості»; «Істина – це корисність знання, його ефективність»; «Істина – це угода». Тракткування істини як відповідності знань дійсності, включає наступні моменти.

По-перше, поняття «дійсність» тлумачиться тут як об'єктивна реальність, що існує до і незалежно від людської свідомості, і складається не тільки з явищ, але і з сутностей, що ховаються за ними, виявляються через явища.

По-друге, в «дійсність» входить також і суб'єктивна дійсність; у істині

відбивається також духовна реальність.

По-третє, пізнання, його результат – істина, а також сам об'єкт розуміються як нерозривно пов'язані з наочно-чуттєвою діяльністю людини, з практикою; об'єкт задається через практику; істина, тобто достовірне знання сутності та її проявів, відтворна на практиці.

По-четверте, признається, що істина не є статичною, вона динамічна, істина є процес.

Важливе місце у теорії пізнання займають форми істини: відносна і абсолютна. Властивість об'єктивної істини бути процесом виявляється двояко: по-перше, як процес зміни у напрямі все більшої повноти віддзеркалення об'єкту і, по-друге, як процес подолання помилок у структурі теорій. Рух від менш повної істини до повнішої має моменти стійкості і моменти мінливості. При порушенні цієї єдності, зростання істини сповільнюється або припиняється зовсім. При гіпертрофії моменту стійкості виникає догматизм. Абсолютизація ж відносності знань наводить до скептицизму і, врешті-решт, до агностицизму.

Проблема відмежування істини від хибі виникла ще в античні часи. Одні філософи вважали, що не можна знайти міцної основи, за допомогою якої можна було б вирішити питання про об'єктивну істинність знання, тому схилилися до скептицизму і агностицизму. Інші бачили такий критерій у даних відчуттів і сприйнять людини: все те, що виводиться з чуттєво-даного, істинно. Треті вважали, що достовірність всього людського знання можна довести шляхом виведення його з невеликого числа загальних положень, істинність яких самоочевидна через їх ясність і виразність, але це дуже хисткий критерій для доказу об'єктивної істинності знання.

Виникло завдання знайти такий критерій, який, по-перше, був би безпосередньо пов'язаний із знанням, визначав би його розвиток і в той же час сам би ним не був; по-друге, цей критерій повинен поєднати у собі загальність з безпосередньою дійсністю. Таким феноменом виявилася практика.

Окрім практики у науковому пізнанні існують і інші критерії істини. Серед них виділяється логічний критерій. Мається на увазі його розуміння як формально-логічного критерію. Його сутність – в логічній послідовності думки, у суворому дотриманні законів і правил формальної логіки в умовах, коли немає можливості спиратися на практику. Виявлення логічних протиріч у міркуваннях або у структурі концепції стає показником помилки або хибі.

Важливе місце у пізнанні (особливо у суспільних науках) займає аксіологічний критерій, тобто звернення до загальносвітоглядних, соціально-політичних, етичних і естетичних принципів. Але найбільш важливим критерієм істини є все ж практика, досвід. Поза досвідом мислення виявляється позбавленим ціннісного виміру, а значить, і філософського сенсу. Саме тому практика лежить в основі логічного, аксіологічного і всіх інших критеріїв істини. Якби способи встановлення істинності думок і концепцій не існували у науці – всі вони зрештою через ряд ланок виявляються пов'язаними з практикою. У цьому відношенні можна

стверджувати, що практика – головний критерій істини.

Практика нерозривно пов'язана з пізнанням і виконує по відношенню до його певні гносеологічні функції.

1) Одна з найважливіших гносеологічних функцій практики полягає в тому, що вона висуває цілі пізнання, направляє його на вирішення назрілих і найбільш актуальних завдань.

2) Практика не лише ставить цілі, але допомагає правильно визначити об'єкт дослідження, зрозуміти, що в ній найістотніше і поважно на даному етапі. Чим більш розвивається процес практики, ніж більше об'єктів залучається до орбіти пізнання, тим повніше і точніше визначається круг першочергових пізнавальних завдань.

3) Практика поставляє основні матеріальні засоби пізнання і тим самим визначає його конкретні можливості і кордони.

Практика дозволяє перевірити і оцінити результати пізнання, вона виступає критерієм істини. Характеризуючи практику як критерій істини, слід підкреслити, що сама практика історично обмежена. Визначником того, яке знання є істинним, а яке помилковим, практика виступає не в абсолютному, а у відносному сенсі, у певній формі, на певному етапі свого розвитку. Трапляється, що на одному рівні вона не в змозі визначити істину, а на іншому, вищому рівні, знаходить таку здатність по відношенню до того ж комплексу знання. Таким чином, критерієм істини є практика, узятая в процесі свого руху, розвитку.

Проте проблема відмежування істини від помилки у пізнавальному процесі залишається, про що недвозначно говориться в одному з фрагментів тексту філософії Древнього Китаю: «Одного дня Чжуан Чжоу приснилося, що він метелик, щасливий метелик, який радіє, що досяг виконання бажань, і який не знає, що він Чжуан Чжоу. Раптово він прокинувся і тоді з переляком [побачив, що він] Чжуан Чжоу. Невідомо, Чжуан Чжоу снілося, що він метелик, або ж метеликові снілося, що він Чжуан Чжоу. [Адже між] Чжуан Чжоу і метеликом, поза сумнівом, існує відмінність. Це називається перетворенням речей».

3. Основні проблеми гносеології

Основними проблемами гносеології є:

- Яке місце теорії пізнання в системі філософського знання?
- Які завдання вирішує філософія як теорія пізнання?
- До яких принципових висновків приходить гносеологія і як вона оцінює процес і результати пізнання?

Вивчення феномену пізнання передбачає розкриття природи і особливостей досліджуваного процесу. Психічні пізнавальні процеси, використовувані як модель пізнавальних процесів у психології, далеко не вичерпують процес пізнання; проблема народження і функціонування знання зачіпає немало інших наук, прямо або що побічно займаються дослідженням процесу пізнання, його сутності, змісту, форм і особливостей протікання. Обумовлена практикою вимога дослідження процесу пізнання супроводила

всій історії розвитку людини і суспільства. Початий на зорі формування науки аналіз анатомії пізнавального апарату або подальші спроби систематизації і осмислення придбаних знань були націлені на розкриття єства і механізму пізнавального акту. Слід зауважити, що пізнання функціонує на рівні стосунків "суб'єкт - об'єкт", формування яких пов'язане з еволюцією форм віддзеркалення матерії.

Теорія пізнання вивчає:

- можливість і структуру самопізнання матерії (форми, рівні, рівні), об'єктивно детерміновану структурою пізнаваної реальності;
- структуру співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в уявних віддзеркаленнях дійсності (істина, помилка);
- характер уявних віддзеркалень з точки зору їх детерміації, здатності бути перевіреними і ціннісної визначеності.

При всій гостроті пізнавальних проблем, їх строкатості, обумовлених різними школами у гносеології, можна виділити деякі проблеми теорії пізнання.

Перша – це проблема з'ясування природи самого пізнання, виявлення основ і умов пізнавального процесу. Переводячи цю проблему для розуміння у спрощене русло, можна поставити питання: а чому, власне, розум людини шукає пояснень того, що відбувається? Відповідей може більш ніж достатньо: унаслідок практики, через потреби і інтереси тощо.

Не менш важливою є інша частина проблеми – з'ясування умов пізнавального процесу. До умов, при яких виникає пізнавальний феномен, відносяться: 1) природа (весь світ у його безконечному різноманітті властивостей і якостей); 2) людина (мозок людини як продукт тієї ж природи); 3) форма віддзеркалення природи у пізнавальній діяльності (думки, відчуття). Якщо всі три компоненти у наявності і у взаємозв'язку, феномен пізнання виникає. В іншому випадку говорити про пізнання проблематично.

Необхідно визначитися також і з поняттям «віддзеркалення», яке лежить в основі осмислення процесу пізнання. Осмислюючи поняття віддзеркалення, необхідно звернути увагу на наступні положення.

- При віддзеркаленні у живих системах (людина відноситься до таких) немає жорсткого зв'язку при відтворенні (фотографічного ефекту).
- Форми відбиваного і того, що відображається, настільки різняться, що з цієї причини виникає питання про міру відповідності, яка у свою чергу виливається у вчення про істину.

Друга проблема гносеології - визначення кінцевого джерела знань, характеристика об'єктів пізнання. Ця проблема розпадається на низку запитань: Звідки черпає пізнання свій вихідний матеріал? Що таке об'єкт пізнання? Які бувають об'єкти пізнання? Кажучи про джерело пізнання, ми можемо з достатньою підставою стверджувати, що зовнішній світ доставляє кінець кінцем вихідну інформацію для обробки. Під об'єктом пізнання зазвичай у широкому сенсі розуміється те, на що

направлено пізнання - матеріальний світ (природний і соціальний), що оточує людину і включений в сферу діяльності людей та їх стосунків.

Серед об'єктів пізнання можна виділити первинні, вторинні і третинні.

Первинним об'єктом пізнання (а відповідно і кінцевим джерелом знань) завжди виступає певний фрагмент матеріального світу. Проте оскільки в процесі віддзеркалення первинних об'єктів формується свідомість, виникають його образи, остільки виникають вторинні об'єкти пізнання (і відповідно вторинне джерело знань). Ними виступає свідомість та її образи, а ширше – всі духовні процеси, духовний світ людей. Нарешті, можна говорити і про третинні об'єкти пізнання – об'єкти, які спеціально створює і вивчає людина у процесі науково-теоретичної діяльності. До таких слід віднести поняття «крапка», «ідеальний газ», «площина» тощо.

Суспільство є особливим об'єктом пізнання. Через це соціальне пізнання відрізняється набагато меншою, у порівнянні з природознавством, стандартизацією мови дослідження, відсутністю чіткої алгоритмізації в дослідницькій поведінці, наявністю достатньої свободи вибору конкретних засобів вирішення пізнавальних проблем. У соціальному пізнанні більшою мірою, чим в природничо-науковому виявляється особистість дослідника з її життєвим досвідом, особливостями бачення явищ та їх оцінки, мислення та уяви. Одна з особливостей соціального пізнання полягає у тому, що тут має місце взаємодія власне наукового дослідження з буденною свідомістю («здоровим глуздом»), з різними позанауковими формами ціннісної свідомості і пізнання. Все це говорить про те, що суспільство є особливим об'єктом пізнання.

До третьої проблеми теорії пізнання можна віднести проблему суб'єкта пізнання. Що таке суб'єкт пізнання? Яку роль грає суб'єкт в процесі взаємодії з об'єктом? Ось круг питань, як би що позначають суть цієї проблеми.

Суб'єктом пізнання може бути особа, соціальна група, суспільство у цілому. У процесі пізнання відбувається об'єктивізація суб'єкта, тобто гносеологічні дії суб'єкта, направлені на здобуття знань, що адекватно відтворюють об'єктивну реальність і виражаються, перш за все, у мові. Суб'єкт вносить свої корективи до пізнавального процесу, як мінімум, по двох напрямках:

- по лінії індивідуальної суб'єктивності (коли ми приписуємо об'єктам пізнання властивості і якості відповідно до своїх потреб і інтересів);
- по лінії "колективної" суб'єктивності (суб'єкт завжди реалізує свій пізнавальний інтерес у певних соціальних умовах і несе на собі їх печатку).